

Жунусов А.

СИНТАКСИСТИК СИНОНИМДЕР, ВАРИАНТТАР ЖАНА ПАРАЛЛЕЛИЗМДЕР

Жунусов А.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ СИНОНИМЫ, ВАРИАНТЫ И ПАРАЛЛЕЛИЗМЫ

A. Zhunusov

SYNTACTIC SYNONYMS, VARIANTS AND PARALLELS

УДК: 37: 371.359

Бул макалада синтаксистик синонимдердин синтаксистик параллелиздер, варианттар менен болгон карым-катышы, айырмачылыктары факт материалдар аркылуу такталат.

В этой статье даются связи синтаксических синонимов с синтаксическими параллелизмами и вариантами, на основе фактического материала и уточняются их особенности.

This article describes syntactical synonymys and parallelism and it is differences and facts argued.

Синонимдердин түрлөрүнүн ортосундагы өз ара окшоштуктар сыяктуу эле синтаксистик синонимдер өзүнө окшош синтаксистик конструкциялар менен вариант түзүп калышы мүмкүн. Ошондон улам синтаксистик вариант деген эмне деген суроого туш болубуз. Бул маселеге изилдөөчүлөр түрдүүчө мамиле жасашат. Кээ бир окумуштуулар конструкцияларды айырмалап турган элементтерди алмаштырууда негизги маани өзгөрбөсө, синтаксистик вариант уюшулат деп эсептешет (М.Ф.Палевская, 1964, 97). Автор «негизги маани» дегенди кең мааниде түшүнсө керек. Себеби синонимдеш конструкциялардын ортосунда деле негизги маанилик айырмачылык болбойт. Эгер негизги мааниси боюнча айырмаланса, андай эки конструкция өз ара синоним боло албас эле. Бул жерде айырмалоочу оттенктор туурасында гана сөз болууга тийиш.

Эгер синтаксистик вариант айырмалоочу элементтерге байланыштуу болсо, анда кандай элементтер кайсы учурда синоним түзөт да, кайсы учурда вариант түзөт? Л.П.Зайцева төмөндөгү белгилер боюнча айырмаланган синтаксистик конструкцияларды синтаксистик вариант катары карайт: 1) сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби; 2) сүйлөмдөгү кызматчы сөздөрдүн алмашуулары; 3) форма жасоочу мүчөлөрдүн (аффикстердин) варианттары; 4) түзүүчү компоненттердин саны; 5) конструкциялардын орун алмашуулары (1964, 78).

З.М.Тулапинанын ою боюнча, синтаксистик синонимия түрдүү моделдеги конструкциялардын ортосунда болууга тийиш. Эгер бир эле моделдеги конструкциялар маанилик жакындык түзүп, структуралык жактан айырмаланып турса, инвариантта болот. Тагыраак айтканда, сүйлөм менен сүйлөм, түрмөк менен түрмөк синонимдер эмес, синтаксистик варианттар болушат (1966).

Кээ бир окумуштуулар вариантты кең жана тар мааниде түшүнүүнү сунуш кылат. Маселен, И.П.Распопов синтаксистик варианттуулукту кең мааниде карап, конструкция ичиндеги элементтердин жана конструкциялардын өз ара орун алмашууларын эсептейт (1962). Синтаксистик варианттуулукту В.И.Кононенко тар мааниде карап, аларды альтернаттардан, башкача айт-

канда, дублеттерден айырмалоого аракет жасайт (1970, 20).

Синтаксистик варианттар маселеси түркологиялык адабияттарда азыраак болсо да орун алган. С..М.Ибрагимов синтаксистик байланыштын түрү боюнча айырмаланган конструкцияларды вариант катары эсептейт (1970, 8-9). М.С.Сергалиеванын оюн кубаттоо менен бирге, синтаксистик байланышы боюнча айырмаланган конструкцияларда синонимдик белги да, варианттуулук белги да бар деген оюн билдирет да, *Каладан чыкты - кала тараптан чыкты - калажактан чыкты* деген мисалдарда *каладан чыкты-кала жактан чыкты* же *каладан чыкты-кала тараптан чыкты* синонимдер, ал эми *кала жактан-кала тараптан* варианттар болот деген жыйынтыкка келет (1981, 44). М.С.Сергалиевдин бул пикирин кубаттабай коюуга болбойт. Анткени автор биринин ордун экинчиси менен алмаштырууда, башкача айтканда, трансформациялоодо маанилик оттенктордун өзгөрүшү же өзгөрбөстүгүн эске алган.

М.Ф.Палевская, Л.П.Зайцева жана З.М.Тулапиналардын илимий пикирлери айрым тактоолорду талап кылат. Биринчиден, синтаксистик конструкцияларды трансформациялаганда, негизги маани өзгөрүүгө учураса, синонимдик катыш эмес, түпкү катыш өзгөрүлөт да, синонимдүүлүк (маанилештик) жоюлат.

Экинчиден, Л.П.Зайцева белгилегендей, варианттуулуктун белгилери ар убак эле негизги критерий боло бербейт. Маселен, кыргыз тилинде өткөн чактын төрт түрү (айкын, жалпы, капыскы, адат) бар, эгер аларды өз ара алмаштырсак, маанилик оттенок кошо өзгөрүүгө учурайт. Мисалы: *Марат келди - Марат келген - Марат келиптир - Марат келчү*.

Биринчи сүйлөмдө Мараттын келгендиги жөн-жайынча гана билдирилди. Экинчисинде Мараттын алда канча эле мурун келгендиги, үчүнчүсүндө Мараттын күтүүсүздөн келгени, төртүнчүсүндө Мараттын ар убак келип тургандыгы ачык билинип турат. Же болбосо, бир тутумдуу сүйлөмдөр менен эки тутумдуу сүйлөмдөр кээде маанилеш келип калат, бирок аларда кошумча маани болбой койбойт. *Бизде пахтаны жакшы өстүрүшөт* (Н.Байтемиров) - *Бизде пахтакерлер пахтаны жакшы өстүрүшөт*. Бул эки сүйлөмдү маанилик жактан абсолюттук бирдей деп эсептөөгө болбойт.

Үчүнчүдөн, Э.М.Тулапинанын бир моделдеги конструкциялар ортосундагы параллелдүүлүк синтаксистик варианттуулукту түзөт деген оюна кошулууга болбойт. Мындан биз сүйлөм менен сүйлөм, сөз айкашы менен сөз айкашы, түрмөк менен түрмөк синонимдеш боло албайт деген ойду түшүнөбүз. Синтаксистик синонимия ар түрдүү моделдеги конструкциялар ортосунда гана эмес, бирдей моделдеги конструкциялар

ортосунда да болушу орус тилине да, түрк тилдерине да мүнөздүү. Башкасын коюп, жай сүйлөм менен суроолуу сүйлөмдөрдүн эле синонимиясын алып көрөлү. Мисалы: *Мало ли было на земле проблем, веки неизбавных – Кылымдардан бери ишке ашпай келе жаткан проблемалар жер жүзүндө аз беле?* (Ч.Айтматов). *Не мало было на земле проблем, веки неизбавных – Кылымдардан бери ишке ашпай келе жаткан проблемалар жер жүзүндө аз эмес.*

Орусча вариантында да, кыргызча вариантында да суроолуу сүйлөм менен жай сүйлөм синонимдеш болуп келди. Маанилик оттенок олку-солку жана ишенимдүү билдирүүдө турат. Мындай көрүнүштү жай сүйлөмдөрдүн өзүнөн да учуратабыз. Мисалы: *Сизге эртеңден калбай жүрүп кетүүгө туура келет* (Н.Байтемиров). – *Сиз эртеңден калбай жүрүп кетишиңиз керек.* Оттенкасы боюнча жаксыз сүйлөм зарылдыкты, эки тутумдуу сүйлөм милдеттүүлүктү билдирди. Ал эми бул эки сүйлөм мааниси жактан окшош.

Албетте, бул жаксыз сүйлөм менен жактуу сүйлөмдүн ортосундагы маани өтө жакын. Бирок биринчисинде сунуш, өтүнүч мааниси турса, экинчисинде буйрук, зарылдык мааниси кошумчаланып турат.

Ушул жерде Е.П.Шендельстин конструкциялар синонимди эмес вариантты түзгөндө, негизги лингвистикалык маани өзгөрбөйт деген пикирин (1959) эске сала кетели. Бирок негизги жана көмөкчү лингвистикалык маани такталган эмес. Экинчиден, текст эмес тилдик фактылар өз ара ар убак эле дал келе бербестигин кыргыз тилиндеги бир гана грамматикалык факты–этиштин өткөн чагынын түрлөрү жөнүндө сөзкылуу менен тактагандай болдук.

Ошентип, И.Уйыкбаевдин эскерткениндей, бул маселеде синонимияга мүнөздүү белгилер гана негизги орунга коюлбастан, варианттуулукка тиешелүү белгилер да такталууга тийиш (1974, 89-91). Андай болсо, варианттуулукка мүнөздүү белгилер кайсылар?

И.А.Федосов бул маселеде синтаксистик варианттар чечүүчү, негизги белгилер аркылуу эмес, болорболбос маани же стилистикалык боекко ээ болушун негиз кылып алат (1974,23). Автор баса белгилеген андай болор-болбос маани же стилистикалык боектор кайсылар? Аныктоо мүмкүн эмес. Экинчиден, стилистикалык болор-болбос боектун дал өзү маанилүү семантиканы камсыз кылып калышы да мүмкүн. Ошондуктан, синонимия жана варианттуулук маселесине эки жактуу мамиле – семантикалык жана грамматикалык мамиле жасоо зарыл. Мында кайсынысы жетектөөчү, негизги орундатулат? деген суроо туулушу мүмкүн. Синонимия менен варианттуулук салыштырылып жаткан соң, бул шартта семантика борбордук орунга коюлат да, ал семантиканы камсыз кылган формалар биримдикте каралат.

Кыргыз тил илиминде синонимия жана варианттуулук маселеси профессор Т.Аширбаевдин эмгегинде кеңири чечмеленген. Окумуштуу тилдик каражаттардын синонимдештигин аныктоодо төмөндөгү критерийлерди эске алган:

1) синонимдик катарды түзгөн сөздөр тилдин бүгүнкү абалында активдүү колдонууда болушу;

2) синонимдик катарды түзгөн тилдик каражаттардын маанилик жакындыгы – тилдеги синонимия кубулушунун башкы белгилеринин бири;

3) синонимдик катарды түзгөн тилдик бирдиктердин кепте өз ара алмашылып колдонулуш өзгөчөлүгү (2000, I, 42-43). Ошондой эле тилдик бирдиктердин өз ара варианттуулукта болушу жалпы тил илиминин (Общее языкознание, 1970) теориялык жоболоруна ылайык аныкталган. Варианттуулуктун маңызын «кайсы бир окшош белгилери боюнча, негизинен денотативдик маанилеринин окшоштугу боюнча бириктирилген, пайда болуу мезгили жана теги жагынан ар түрдүү болгон белгилүү бир кубулуштардын жанаша жашоо жана колдонууда атаандаштыкта болуу процесси» катары түшүндүрүлгөн (2000 I,49).

Албетте, мындай теориялык жалпылоолор синонимиянын жана варианттуулуктун бүтүндөй системасына тиешелүү. Алэми синтаксистик көз караштан алганда, дагы да тактоону талап кылып турган сыйт. Т.Аширбаев кийинки эмгегинде: «Синоним маани боектуулугун көрсөтөт, синтаксистик вариантты түзгөн сүйлөмдөрдө айрым сүйлөм мүчөлөрү инверсияланышы мүмкүн, бирок инверсия аркылуу сүйлөмдөгү жалпы ойго эч кандай кошумча маани киргизилбейт», – деп тактаган 2001, 90).

Жыйынтыктап айтканда, ар түрдүү илимий көз караштардын негизинде төмөндөгүлөрдү белгилейбиз:

1) негизги маани синтаксистик типтүү маанини билдирет да, автономиялуу болот (Күн чыкты – Күн ысыды);

2) синтаксистик синонимияга грамматикалык кошумча, чечүүчү эмес маани (оттенок) тиешелүү;

3) синтаксистик вариантка кошумча, өзгөчөлөнгөн маани мүнөздүү эмес, башкача айтканда, грамматикалык модель менен грамматикалык маани шайкеш келет. Андан калса, вариант түшүнүгү жалпы эле оозеки көркөм чыгармалары өнүккөн элдерде чыгармалар түрдүү варианттарга ээ. Ушунун өзү эле вариант түшүнүгү кең жана тар мааниде колдонулушун туюнтат. Анткени бир эле эпос түрдүү айтуучулар тарабынан түрдүү текстте айтылат, бирок мазмуну бир. Түрдүү вариант, бул макро текстке тиешелүү.

4) синтаксистик варианттарды төмөндөгүдөй көрүнүштөр шарттап турат:

а) *конструкциялардын тутумундагы компоненттердин орун алмашуулары;* (Биз бул ишти эртеңкиге калтыралы – Бул ишти биз эртеңкиге калтыралы – Эртеңкиге калтыралы бул ишти). Бирок сүйлөм мүчөлөрүнүн орун алмашып келиши сүйлөмдү актуалдуу мүчөлөштүрүүдө белгилүү роль ойнойт. Анткени тема жана рема алмашып калат да, негизги көңүл кийинки бөлүктөргө бурулат;

б) *конструкциянын тутумундагы синонимдеш болгон көмөкчү сөздөрдүн колдонулушу* (мектепти көздөй – мектепти карай, сен жөнүндө – сен тууралуу, келгенбейм – келгенго);

в) *тең маанилеш грамматикалык формалар аркылуу байланышып келиши:* (бул китеп сенин китебиң – бул китеп – сеники);

г) *стилистикалык максатта тигил же бул сөз мүчөсүнүн түшүрүлүп же сакталып колдонулушу* (суунун

агымы менен жүрүп отурдум – суу агымы менен жүрүп отурдум, буга көңүлдү бурба – буга көңүл бурба);

д) ушундай эле максатта сүйлөм мүчөлөрүнүн көмүскөдө калышы (сен студентсиң – студентсиң);

5) Синтаксистик синонимия менен варианттуулукту айырмалоодо интонациялык өзгөчөлүктөр да эске алынат. Эгерде синтаксистик конструкциялар интонация аркылуу гана айырмаланса, синтаксистик вариант катары таанылыш керек. Эгерде интонация менен кошо конструкциялардын ортосунда грамматикалык өзгөчөлүктөр да орун алса, синтаксистик синонимияга жатат. Мисалы: *Адам баласынын башына ушул келет беле! (Т.Сыдыкбеков) – Адам баласынын башына бул келбесе керек. – Адам баласынын башына ушул келбейт ээ?*

Кыскасы, Н.М. Лаврентьев жазгандай, синтаксистик синонимдер маанилик жактан бирдей же жакын болгон түрдүү грамматикалык формалар, ал эми варианттар бирдей түзүлүштөгү сөз айкаштары (1969, 224). Бирок синтаксистик варианттуулукту А.З.Попова мүнөздөгөндөй, тилдеги «белгилүү убакыттан кийин жоюлуп кетүүчү тилдик артык башфакт» (1968, 10) катары баалоого болбойт. Синтаксистик варианттарда маанилик айырма болбогону менен, текстте айрым кайталоолордон арылтат, кеп түзүүдө тилдик бирдиктерди талдоого көмөкчү болот. Алар деле синтаксистик синонимдер сыяктуу өзүнчө грамматикалык түрдүү формаларга ээ.

Дагы бир белгилей кетүүчү нерсе – параллелдүүлүк. Параллелдүүлүктү синонимия жана варианттуулуктардан кеңири мааниде түшүнүү керек. Параллелизм синонимияны жана варианттуулукту өз ичине камтыйт. Жалпы эле тил илиминде бул маселе илимпоздор арасында кызыгуу туудуруп, синтаксистик синонимдер менен чегин ажыратууда талаш ойду пайда кылып келүүдө. Синтаксистик параллелизм маселеси илимий эмгектерде таза терминологиялык иретинде да, анын мазмунун ачууда да, түшүнүксүз, туруктуу калыпташпаган негизде колдонулгандыгын кезиктиребиз. Мисалы, өзүнүн синтаксистик синонимияга арналган макаласында Р.Ф.Мороз синтаксистик параллелизм менен синтаксистик синонимди бири-бири менен алмаштырып колдоно берген учурлары кездешет (1973. 96). Б.Тойшыбаевдин ою боюнча, сөз тизмеги менен жеке сөз да параллелдик катышта келе берет, бирок алардын параллелдик катыштагы мазмунун ачып бере албайт (1979. 13). Бул маселеде В.И.Кононенко (1967. 21), И.И.Ковтунова (1955. 133) жана М.Сергалиевдер (1981. 43–47) бир топ алгылыктуу ойлорду айтышып, **параллелизм синтаксистик синонимиянын негизги курулуш базасы** деп эсептешет. Биз да ушул ойду кубаттап, сөз тизмектери ар кандай сүйлөмдүн түрлөрү синонимдик катышта болуу үчүн, биринчиден, параллелизм болуулары керек, параллелизм боло албаган конструкциялар синоним болууга да мүмкүн эмес деген жыйынтыкка келебиз. Демек, синоним параллелизмдин бир түрү эмес, аны уюштуруучу структура. Тагыраак айтканда, бардык синонимдик катышка түшкөн сөз тизмектери жана сүйлөмдөр параллелизм да боло алышат. Бирок бардык эле синтаксистик параллелизмдер синтаксистик синоним болушу мүмкүн

эмес, андыктан, параллелизмдин мазмуну кеңирээк мааниде колдонулат да, синонимдин мааниси тарыраак.

Ошентип, параллелдик катнаш синонимдик катнашка бир топ структурада гана жакын болуу менен бирге алардын ортосунда айырмачылыктардын бар экендиги таза талашсыз. «Синтаксистик параллелизмдердин таза синонимдерден айырмачылыгы мында: параллелизм болгон конструкциялар синонимдик конструкциялардай орун алмашуучулук жана бир типтүүлүк касиетке жете албайт» – деп жазат В.П.Сухотин (1956. 16). Бул аныктаманы кыргыз тилиндеги фактылык материалдар да ырастайт. Мисалы: *Шаарга окуу үчүн келди. – Шаарга иштөө үчүн келди (Кутбилим). Эмгек эрезеге жеткирет. Эмгек бакытка жеткирет (Замана)*. Жогоруда айтылгандай, бул мисалдарды биринин ордуна экинчисин колдонууга мүмкүн эмес жана бирдей түшүнүктү да туюнта албайт. Демек, бул сүйлөмдөрдү параллелизмдер катары кароо зарыл. Ошентип, синтаксистик параллелизмдерге ар түрдүү мааниде колдонулган бир типтеги же бирдей түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү киргизүүгө болот жана сүйлөмдөрдөгү субъектинин ар түрдүүчө иш аракети камтылат. Биз жогоруда белгилеген синтаксистик варианттарда параллелизмдин бир түрү катары каралышы керек. Андыктан параллелизмди эки мааниде: кең жана тар маанисинде кабылдаган жөн. Ошондо тар маанисиндеги параллелизм кең маанисиндеги параллелизмдин бир түрү экени түшүнүктүү болот. Кең маанидеги параллелизм деп, тар маанисиндеги параллелизмди да, синонимди да, вариантты да, дублетти да өз кучагына алган синтаксистик-стистикалык кубулушту айтабыз. Тар маанидеги параллелизм катары төмөндөгүдөй типтеги сүйлөмдөрдү:

Калайык, тунугу өчтүжылдыздын,

Калайык, туйгуну кетти кыргыздын! (А.Жакыпбеков) жана ошондой эле жогоруда келтирилген мисалдарды да атоого болот. Демек, синтаксистик синонимди, вариантты, дублетти параллелизмдин бир түрү дегенде кең мааниде алына тургандыгын эскертүү зарыл. М.Сергалиев «Синтаксистик синонимдер» деген эмгегинде (1981) бул көрүнүштү мындай схемага салат: параллелизм → синоним → вариант → дублет. Бул көрүнүштөн параллелизм болбосо, синоним уюшулбайт, синоним болбосо, вариант болбойт, вариант болбосо, дублет болууга мүмкүн эмес деген түшүнүк келип чыгат. Биз да бул ойду колдойбуз. Бирок жогоруда белгиленген варианттын кең маанисиндеги түрү бул схемага туура келбейт.

Синтаксистик дублет жогорудагы аталган бирдиктерден өз алдынча айырмачылыкка ээ болгон грамматикалык каражат. Схемада көргөзүлгөндөй вариантка бир топ жакын. Тил илиминде бул экөөнү бир көрүнүш катары да карап жүрүшөт. Маселен, Д.Попова (1965), П.Распов (1962) ж.б. Терминдин аталышы боюнча да, илимпоздордун ортосунда бирдиктүү пикир жок. Е.И.Шендельс «назначение варианты» (1956), М.Семенов «полные варианты» (1965), М.Маковский «абсолютные синонимы» (1957) деп аташат. Биздин оюбузча, синтаксистик дублеттер төмөндөгүдөй учурларда уюшулат: 1. Бир эле тексттин же сүйлөмдүн кайрадан көчүрүлүп жазылышы. 2. Бир сүйлөмдүн кайталанышы.

Мисалы: (Обондуу ырлардын акыркы саптарындагы кайталануулар).

Сен таарынсаң, таарын тагдырга,

Бирок, жаным, мага таарынба.

Бирок, жаным, мага таарынба.

Жыйынтыкта пайтканда, синтаксистик параллелизмдер синтаксистик синонимдерди да, варианттарды да өз ичине камтыган структуралык көрүнүшкө жатат. Синтаксистик синонимдер – ар түркүн синтаксистик моделдердин өз ара маанилеш болуп келиши, ошол эле учурда алардын ортосунда маанилик оттенктордун да болушу. Демек, синтаксистик синонимия - семантика-структуралык көрүнүш. Ал эми синтаксистик вариант - формалдык-структуралык көрүнүш. Аларда маанилик оттенок болбойт, структуралык жактан орчундуу өзгөчөлүккө ээ эмес. Көмөкчү элементтер аркылуу гана өз ара айырмаланат. Ал жогорку биз белгилеген беш белги аркылуу синтаксистик синонимдерден айырмаланат.

Адабияттар:

1. Зайцева Л.П. Синтаксические варианты и синтаксическая синонимия // Вопросы общего и романо-германского языкознания. Вып. XXI. Серия филологических наук, №113.- Уфа, 1964. – С. 78.
2. Палевская М.Ф. Синонимы русском языке. - М., 1964. – С. 128.
3. Попова З.Л. Синтаксические варианты и их разновидность // Научная конференция проблемы синхронного грамматического строя языка. - М., 1965.- С.152-154.
4. Распопов И.П., Сычева С.Н. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия. //Науч. док. выс. школ. ФН. – 1974. №3. – С. 66-72.
5. Сергалиев М. Синтаксистик синонимдер. – Алма-Ата.: Мектеп. 1981. – 199-б.
6. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимия в современном русском литературном языке - М., 1970. – С. 10.
7. Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии. //Науч. доклады выс. школы. Филологические науки, 1959. № 1. - С. 68-81.

Рецензент: д.филол.н., профессор Рысбаев С.